

ВИОКРЕМЛЕННЯ РІВНІВ, ТИПІВ ТА ВІКОВОЇ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УЯВЛЕНЬ ПРО МОРАЛЬНІ НОРМИ У ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті подано характеристику підстав виокремлення рівнів та типів уявлень про моральні норми у дошкільників. На основі емпіричних даних проаналізовано вікові тенденції розвитку уявлень про моральні норми та їх співвідношення з рівнями та типами уявлень про моральні норми.

Ключові слова: уявлення про моральні норми, рівні уявлень про моральні норми, типи уявлень про моральні норми, вікові тенденції розвитку, дошкільник.

Постановка проблеми продиктована гострою необхідністю в якісному удосконаленні процесу морального виховання. Запити психологічної практики вимагають від науки конкретних даних стосовно психологічних особливостей і механізмів морального розвитку особистості на різних етапах онтогенезу, розкриття закономірностей свідомого прийняття моральних норм і перетворення їх у дієвий регулятор поведінки суб'єкта. У розв'язанні цієї проблеми важливе місце посідає вивчення психологічних умов формування уявлень про моральні норми у дітей дошкільного віку.

Дослідники констатують, що дошкільний вік є початковим етапом формування особистості [1; 3; 4].

Рушійними силами розвитку психіки дошкільника є суперечності, які виникають у зв'язку з виникненням цілого ряду потреб дитини.

Найважливіші з них: потреба у спілкуванні, з допомогою якого засвоюється соціальний досвід; потреба у зовнішніх враженнях, у результаті чого відбувається розвиток пізнавальних здібностей; потреба у рухах, що призводить до оволодіння цілою системою різноманітних навичок та вмінь. Розвиток

провідних соціальних потреб у дошкільному віці характеризується тим, що кожна з них набуває самостійного значення [2].

Досліджуючи уявлення про моральні норми, ми визначаємо їх як конкретизований (не завжди логічно обґрунтований) та емоційно збагачений образ моральної дії (вплив), що імперативно детермінує поведінку особистості. Тоді уявлення про моральну норму дошкільників можна визначити як максимально конкретизований (наївно-логічний) та емоційно збагачений образ моральної дії (впливу), що імперативно детермінує їх поведінку та опосередковує регулюючий вплив дорослого на цю моральну поведінку.

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики поведінки дитини-дошкільника. Результати досліджень Л.В. Артемової [6], Л.І. Божович [1], В.К. Котирло [3], М.І. Лісіної [4], Т.І. Поніманської [8], Л.П. Почеревіної [16], А.Г. Рузької [10], Є.В. Субботського [12], С.Г. Якобсон [15] та ін. переконують, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється на відповідну якість особистості.

Потребує вивчення проблематика розвитку та формування уявлень про моральні норми дошкільників, зокрема виокремлення їх типів та рівнів, що і складає основу нашого дослідження. Розглядаючи дану проблему, ми спирались на теоретичні судження Ж. Піаже [7].

Відповідно, **метою** цієї статті є обґрунтування підстав виокремлення типів і рівнів уявлень про моральні норми у дошкільників, їх характеристика та аналіз вікових тенденцій розвитку уявлень про моральні норми.

Типологічний метод використовується при вивченні складних явищ, які перебувають у численних емпіричних зв'язках із подібними явищами всередині загальної системи. Теоретична типологія передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта, узагальнене вираження ознак, фіксацію принципів таксономічного опису множини об'єктів, які вивчаються. Вона ґрунтується на

розумінні системи, яка базується на системотворних зв'язках при побудові уявлень про структурні рівні моральної норми. Типологія становить один із головних засобів пояснення об'єкта та створення його теорії [14, с. 702].

Проблема типології уявлень про моральні норми досить складна і має актуальне теоретичне та практичне значення. При її розв'язанні дослідник часто ставить завдання побудувати певну формально-логічну класифікацію, яка б чітко й однозначно розмежовувала типи, види і підвиди уявлень про моральні норми у дошкільників та відокремлювала їх один від одного на основі певних формальних принципів. Ми ж намагалися скласти типологію за змістом, в основу якої поклали висвітлення найзагальніших закономірностей функціонування, генези і взаємозв'язку груп дітей дошкільного віку з різноякісними уявленнями про моральні норми.

Для виокремлення конкретних типів ми використали ряд взаємопов'язаних критеріїв:

1) розвинутість уявлень про моральну норму (когнітивна та емоційна складові, їх функціональні можливості, моральна оцінка);

2) зміст і обсяг уявлень про моральні норми у дошкільників залежно від адекватності емоційних реакцій дитини та її рівня усвідомлення моральної норми;

3) локалізація уявлень про моральну норму: а) зовнішні та внутрішні; б) конкретні та загальні; в) правильні та помилкові;

4) моральні орієнтації дитини, особливості реальної поведінки та характер типових ситуацій прояву уявлень про моральну норму.

У емпіричному дослідженні ми орієнтувались на вищевказані критерії, а відтак класифікували розвиток уявлень залежно від моральної складової (когнітивний, емоційний та поведінковий).

Ми визначили наступні рівні *когнітивної* складової уявлень про моральну норму. Охарактеризуємо їх.

Високий рівень передбачає, що дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей і мотивує свою оцінку, наявність у дитини знань щодо основних характеристик моральних норм, деталізованість, вербалізація їх сутності.

Середній рівень передбачає наявність у дитини знань щодо більшості характеристик моральних норм, деталізованість, неповна вербалізація їх сутності, дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, але не мотивує свою оцінку.

Низький рівень свідчить, що дошкільник оцінює поведінку інших дітей як позитивну чи негативну (правильну чи неправильну, добру чи погану), але оцінку не мотивує і не формулює моральну норму; у дитини наявні фрагментарні знання про характеристики моральних норм, часткова деталізованість, недостатньо повна й адекватна вербалізація їх сутності.

Нульовий рівень демонструє відсутність у дитини знань, розуміння та усвідомлення сутності моральних норм; дошкільник не може оцінити вчинки інших дітей.

Для *емоційної* складової уявлень про моральну норму було визначено наступні рівні.

Високий рівень свідчить, що емоційні реакції адекватні до ситуації моральної колізії, яскраві, проявляються в міміці, активній жестикуляції і т. ін.; безпомилкове оцінювання власних моральних дій та вчинків відповідно до їх сутності.

Середній рівень демонструє, що емоційні реакції адекватні, але виражені слабо; безпомилкове трактування знайомої моральної ситуації, адекватне оцінювання власних дій та вчинків, які постійно повторюються у повсякденній діяльності, стосовно їх сутності.

Низький рівень демонструє, що емоційні реакції неадекватні; неточне, інколи помилкове трактування власних моральних дій та вчинків відносно їх сутності.

Нульовий рівень свідчить, що емоційні реакції неадекватні або відсутні взагалі; неправильне (або відсутнє) трактування власних моральних дій та вчинків відносно їх сутності.

Дослідження уявлень про моральні норми дітей дошкільного віку передбачає вивчення когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів морального розвитку [9, с. 25].

Оскільки моральні норми та їх дотримання є складовими морального розвитку, ми вирішили вивчити їх з позицій сформованості у дошкільників емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів моральних норм.

Вивчення емоційного компонента передбачає вивчення моральних почуттів дитини, емоційного ставлення до моральних норм.

Вивчення когнітивного компонента передбачає вивчення усвідомлення дітьми моральних норм і уявлень про моральні норми.

Вивчення поведінкового компонента передбачає прояви моральної поведінки в ситуації морального вибору, моральної спрямованості у взаємодії з однолітками тощо.

Як показує практика, для формування самостійності в поведінці (а потім і в міркуваннях) дитина повинна навчитись у кожному конкретному випадку вирізняти найважливіше, суттєве і розбиратись у тому, що головніше. Але це далеко не одразу дається дітям.

Хоча дошкільник може керуватися різними відомими йому мотивами: обов'язками, дорученням мами, власним бажанням або почуттям до товариша, – у нього переважно ще немає підпорядкування мотивів, їх ієрархії. Тому 5–6-річна дитина нерідко потрапляє у конфліктні ситуації і в них найчастіше підкоряється тому спонуканню, яке емоційно найбільш сильне і яскраве [55, с. 317].

Обчислено кореляційні зв'язки між складовими (когнітивний, емоційний та поведінковий) уявлень про моральні норми, результати якого подано у табл. 1.

Таблиця 1

Показники кореляційних зв'язків за Спірменом r_s емп ($p \leq 0,05$) між складовими уявлень про моральні норми (когнітивним, емоційним та поведінковим) за типами розвитку у дошкільників уявлень про моральні норми

Складові уявлень про моральні норми	Типи розвитку уявлень про моральну норму у дошкільників								
	адекватно-гармонійний			дисгармонійний			деформований		
	Ем	Ког	Пов	Ем	Ког	Пов	Ем	Ког	Пов
Емоційна		0,56	0,66		-0,56	0,23		0,15	0,20
Когнітивна	0,56		0,48	-0,56		0,12	0,15		0,22
Поведінкова	0,66	0,48		0,23	0,12		0,20	0,22	

У таблиці 1 продемонстровано кореляційні зв'язки між складовими уявлень про моральні норми (когнітивною, емоційною та поведінковою), що дало нам можливість визначити у дошкільників типи розвитку уявлень про моральні норми. Відповідно до критеріїв спостерігається, що для першого типу (адекватно-гармонійного) характерною є пряма кореляція між всіма складовими уявлень про моральні норми. Це означає, що високі показники кожної складової залежать одна від одної, тобто перебувають у прямому кореляційному зв'язку між собою. Результати взаємозв'язків складових уявлень про моральні норми для другого типу (дисгармонійний) характеризуються оберненою кореляційною залежністю, котра означає збільшення (або зменшення) певної складової залежно від протилежної зміни іншої складової, тобто чим вища одна складова уявлень про моральну норму, тим нижча інша і навпаки. Третій тип (деформований) не виявляє жодних значимими зв'язків між окремими компонентами складових уявлень про моральні норми.

На основі перелічених критеріїв і одержаних експериментальних даних кореляційного аналізу та результатів вивчення уявлень про моральні норми у дошкільників було виділено три їх типи:

I. *Адекватно-гармонійний* характеризується високими та середніми показниками базових складових уявлень про моральні норми у дошкільника. Поведінкова складова демонструє сферу спілкування і сферу діяльності (гри). Для дошкільника характерно ставитись до товариша як до самоцінної особи. Він дуже чутливий до внутрішнього стану інших, добре знає інтереси, настрої і бажання тих, хто його оточує. Охоче, за своєю ініціативою ділиться тим, що має, допомагає іншим не з розрахунку на похвалу, а тому, що сам отримує від цього радість і задоволення. Дитина пояснює свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне й стійке. Розвиваються узагальнені уявлення про правдивість, справедливість, сміливість, скромність, ввічливість, працелюбність, доброзичливість, турботливість на конкретних прикладах («Правдивий – той, хто не бере чужих речей»). Продовжують розвиватися узагальнені уявлення про чесність, справедливість, дружбу. Складається негативне ставлення до таких аморальних якостей, як хитрість, брехливість, жорстокість, себелюбство, боягузтво, лінь. На основі прикладів з досвіду дитини, її конкретних вчинків розвиваються уявлення про доброту, взаємодопомогу, дружбу, правдивість.

II. *Дисгармонійний тип* характеризується низькими та середніми оцінками у розвитку моральних уявлень хоча б однієї складової. Зазвичай дошкільники цього типу мають непогане уявлення про емоційну та когнітивну складові моральних норм, але у поведінці ними не завжди користуються або взагалі не користуються. Дитина розуміє: щоб тебе любили, поважали і цінували, потрібно бути слухняним, хорошим, нікого не ображати. Таку дитину люблять і хвалять вихователі. Вона добивається визнання в групі однолітків. Але вони цікавлять її лише як засіб самоствердження. Дошкільник напружено стежить за успіхами інших і радіє їх невдачам. Він оцінює однолітка неадекватно, з точки зору своїх достоїнств. Звичайно, така позиція в якійсь мірі є віковою межею поведінки у спілкуванні з ровесниками,

але вона не повинна залишатися провідною до кінця дошкільного віку.

Моральні орієнтири у дошкільника існують, але відповідати їм дитина не прагне або вважає це недосяжною мрією. Адекватно оцінює вчинки, однак ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні. Оцінки вчинків та емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке. Розвиваються уявлення про справедливість, доброту, дружбу, доброзичливість, турботливість на основі аналізу повсякденних ситуацій та літературних творів.

III. *Деформований тип* має за всіма рівнями розвитку складових уявлень про моральні норми низькі або нульові показники. Він полягає у тому, що дитині байдужі інші діти, а її інтереси зосереджені на предметах. Тому такі діти часто дозволяють собі проявляти на адресу однолітків грубість, агресивність. Зазвичай дошкільники з такою позицією нічого не знають про своїх ровесників і навіть не завжди пам'ятають їхні імена. Зате іграшки, які приносять інші, дитина помічає завжди. Така позиція шкідлива не лише для однолітків, але і для самої дитини. Її не люблять товариші, не хочуть з нею бавитися або взаємодіяти. Від цього вона стає ще агресивнішою.

Дитина не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають тим якостям, котрі вона називає), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Пояснює одні моральні норми через інші («Справедливим можна назвати сміливого. Бувають хлопчики сміливі. Вони захищають дівчаток»). Називає дії, не пов'язані з описуваною нормою («Іванко сміливий. Завжди робить, що треба. У нього вдома «Лего», тому він завжди робить, що хоче. Тому він і сміливий»; «Добрий той, хто малює добре, зайців добре малює»; «Скромний, він все розбиває, все з рук летить»). Має неправильну моральну оцінку моральних норм («Скромний – це поганий»). У дітей даного типу або через мо-

лодший вік ще не сформовані всі складові розвитку уявлень про моральні норми, або дитина уникає їх дотримання.

Нами були одержані декотрі кількісні дані, які стосуються вікової динаміки змін в уявленнях про моральні норми у дошкільників (табл. 2). Так, виявилась тенденція до того, що діти молодшого дошкільного віку мають краще розвинуту емоційну складову уявлень про моральні норми, ніж когнітивну та поведінкову. Вона відповідає дисгармонійному типу уявлень. Такий тип розвитку уявлень про моральні норми дуже рідко зустрічається у старших дошкільників та інколи зустрічається у середніх дошкільників. Також виявилась інша тенденція, яка демонструє, що деформований тип уявлень найчастіше зустрічається у молодшому та середньому дошкільному віці і фактично повністю відсутній у старших дошкільників. Проте адекватно-гармонійний тип часто зустрічається у старших дошкільників і зовсім не зустрічається у молодших дошкільників.

Таблиця 2

Віковий розподіл типів уявлень про моральні норми

№ з/п	Типи уявлень про моральні норми	Молодші дошкільники	Середні дошкільники	Старші дошкільники
1.	Адекватно-гармонійний	-	0,5	+
2.	Дисгармонійний	+	+	+
3.	Деформований	+	+	0,5

(«+» – тип виявлено, «-» – тип не виявлено, «0,5» – тип виявлено, але зустрічається рідко).

З'ясування типів та рівнів розвитку уявлень про моральні норми у дошкільників має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Зокрема, виникає можливість побудови діагностичних процедур та корекції використовуваних батьками та виховате-

лями технологій виховання моральної поведінки завдяки більш адекватному впливу на певні сфери особистості дитини.

Свого часу Ж. Піаже [7], проаналізувавши генезис моральних суджень на різних етапах дошкільного періоду, стверджував, що дітям молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку властиві автономна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Свої вчинки вони оцінюють переважно за результатом. Приділяючи значну увагу розвитку логіки у моральних судженнях дітей, Ж. Піаже значно нижче оцінював значення моральних почуттів, що дало підстави визначити обґрунтовану ним теорію як моральний реалізм, коли у дітей дошкільного віку значно вище розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Вітчизняні вчені доводять, що всі моральні норми доступні для засвоєння дітьми, немає серед них «дорослих» і «дитячих» норм. Однак педагог повинен враховувати, що знання дошкільника існують у формі уявлень, тому не варто вимагати від нього тлумачення етичних понять. На цьому життєвому етапі він усвідомлює лише загальну тенденцію: бути турботливим, чесним, ввічливим – це добре. Користуючись згаданими поняттями, дитина не може витлумачити їх суть. Але зміст моральних норм завжди цікавить дітей, що спростовує твердження про моральний реалізм дитини дошкільного віку в умовах цілеспрямованого формування етичних уявлень.

Моральним уявленням і судженням дітей дошкільного віку властиві елементарність, конкретність, зв'язок із почуттями. Тому головною передумовою вихованості як «другої природи» людини (К. Ушинський) є те, що ідеї вчителя повинні трансформуватися у переконання вихованців, переконання – у звички, а звички – в нахили. Недостатній розвиток уявлень про норми і правила поведінки знижує рівень моральних мотивів, обмежує моральну поведінку [11, с. 94].

Таким чином, аналіз зв'язків між віковими характеристиками дітей та рівнями вираженості параметрів уявлень про мо-

ральні норми у групах дозволили визначити рівні розвитку компонентів уявлень про моральні норми (високий, середній, низький та нульовий) та на їх основі описати три типи розвитку у дошкільників уявлень про моральні норми: адекватно-гармонійний, дисгармонійний та деформований. Виокремивши типи розвитку, нами були сформовані контрольна та експериментальна групи, які взяли участь у формувальній тренінговій програмі, котра має на меті підвищити рівень уявлень про моральні норми у дошкільників щодо всіх їх складових (когнітивна, емоційна та поведінкова).

Потребують подальшого вивчення взаємозв'язки та взаємовплив емоційної та когнітивної складових формування уявлень про моральні норми у дитини дошкільного віку, а також психологічні умови, які впливають на формування типів уявлень про моральні норми у дошкільників.

1. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей / Л.И. Божович, Р.Е. Конникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 80–89.

2. Вікова і педагогічна психологія: навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та інші. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

3. Котырло В.К. Развитие волевого поведения у дошкольников / В.К. Котырло. – К.: Рад. школа, 1971. – 199 с.

4. Лисина М.И. Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни / М.И. Лисина // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / под ред. В.В. Давыдова. – М., 1978. – 288 с.

5. Люблинская А.А. Активность и направленность дошкольника / А.А. Люблинская // Детская психология. – М.: Просвещение, 1971. – 415 с.

6. Артемова Л.В. Моральне виховання дошкільників / Л.В. Артемова. – К.: Радянська школа, 1974. – 104 с.

7. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М.: Ринг, 2008. – 448 с.

8. Поніманська Т.І. Моральне виховання дошкільників: навч. посібник / Т.І. Поніманська. – К.: Вища школа, 1993. – 111 с.

9. Развитие нравственных убеждений школьников / под ред. М.И. Боришевского. – К., 1986. – 184 с.

10. Развитие общения дошкольников со сверстниками / под ред. А.Г. Рузской. – М.: Педагогика, 1989. – 216 с.

11. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М.В. Савчин. – Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
12. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир / Е.В. Субботский. – М., 1991. – 237 с.
13. Ушинський К.Д. Про народність у громадянському вихованні / К.Д. Ушинський // Вибрані твори: в 2 т. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1983. – 488 с.
14. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
15. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С.Г. Якобсон. – М.: Педагогика, 1984. – 144 с.
16. Якобсон С.Г. Роль субъективного отношения к этическим эталонам в регуляции морального поведения дошкольников / С.Г. Якобсон, Л.П. Почеревина // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 40–49.

Зубрицкая И.В. Выделение уровней, типов и вековой тенденции развития представлений о моральных нормах у дошкольников.

В статье раскрываются особенности выделения уровней и типов представлений о моральных нормах у дошкольников, описываются основания для их выделения и характеристики. На основе эмпирических данных проанализированы возрастные тенденции развития представлений о моральных нормах и их соотношение с выделенными уровнями и типами представлений о моральных нормах.

Ключевые понятия: представление о моральных нормах, уровни представления о моральных нормах, типы представления о моральных нормах, возрастные тенденции развития, дошкольник.

Zubritska I.V. Excretions of levels, types and age-old progress of presentations trend, about moral norms for preschool child.

The characteristic ground of separation of levels and types of the conceptions of moral norms of pre-school children are given in the article. On the basis of empirical data concepts of age development tendencies about moral norms and their relations with levels and types of the conceptions about moral norms are analyzed.

Key words: conceptions of moral norms, levels of conceptions of moral norms, types of conceptions of moral norms, age development tendencies, pre-school child.

